

Keszeg Vilmos

A konferencia elé

Tisztelt Konferencia!

A népi gyógyászat témával szervezett tanácskozás kezdetén vagyunk. Itt szeretném körüljárni a témának azt a határát, amelyen belül, vagy amelyet érintve kellene beszélgetéseinknek lezajlani. Legelőbb is hadd említsük azt, hogy immár két „akadémiai” áttekintésünk van a népi gyógyászat rendszeréről: egyiknek a két Szendrey, apa és fiú, Zsigmond és Ákos, a másiknak Hoppál Mihály a szerzője.¹ Történetéről pedig együtt két kötetnyi tanulmány látott napvilágot.²

Több olyan tanulmány is rendelkezésünkre áll, amely arra figyelmeztet, hogy a betegséget, értelmezése, megélése, a betegséghez és hordozójához való viszonyulás, egyszóval az általa hordozott jelentés *történeti jellege* miatt érdemes kulturális kategóriaként értelmezni. Mircea Eliade egy 1939-ben megjelent kötetének egyik esszéjében Karl Sudhof orvoslástörténész gondolatát reprodukálva tekinti át a különböző korok strukturális betegségeinek és a korabeli mentalitás, tömegpszichózis és életvitel organikus kapcsolatát. Eszerint az ókort a lepra az egyéni életet irányító sorsszerűség megértésére tanította meg. A középkor embere a pestisben a létezés tragikumát, az átok, az isteni büntetőszándék hatalmát ismerte fel. A vérbajban a reneszánsz korának erkölcsi szabadosága, a szerelem oltárán meghozott áldozata, a bűn édessége, az utazást vonzóvá tevő testi öröm szerveződött egységbe. A tüdőbaj kétszeresen is metaforája lett a romantika korának. Jelentette a túlszűfolt városok lakosságának lakásmizériáját, valamint az eszményekért lelkesedő fiatalok arcát előntő, testét elemésztő lángot,

¹ Szendrey Zs. – Szendrey Á. 1943, Hoppál M. 1990.

² Antall J. – Buzinkay G. 1979. Itt jegyezzük meg, hogy az utóbbi három évtized alatt növekedni látszott az érdeklődés a népi gyógyászat irányában. Több lokális és regionális kutatásról jelent meg beszámoló: Kóczián G. – Pintér I. – Szabó L. 1975, Kóczián G. – Szabó I. – Szabó L. 1977, Rácz G. 1978, Miklóssy V. 1980, Keszeg V. 1981, Csörgő B. 1992, Deáky Z. 1992, István L. 1995, Komáromi T. 1996, Gub J. 1998, Zillmann J. 1998.

pírt.³ A tbc ezért is nem volt szégyenletes: a beteget dicsfény övezte körül. A romantika betegség iránti rajongásának leírása Susan Sontagtól származik. És ugyancsak ő az, aki szembeállítja a tüdőbaj nemes állapotát az anarchiát teremtő, modern korunkat rémületben tartó, érthetetlen és értelmetlen rákkal.⁴ Ezen eszme-futtatásból kiindulva tartjuk érdemesnek egy-egy betegség történetének, bizonyos szociokulturális világban való jelenlétének, „hódításának” és eltűnésének, jelentéseinek leírását. A kérdés azért is izgalmas, mert sok esetben a populáris, alternatív és a hivatalos gyógyászat eltérő vélekedésével találkozhatjuk szembe magunkat. Bizonyos testállapotok ugyanis társadalmi és kognitív kontextustól függően minősülnek betegségnek vagy természetesnek. Illetve ugyanaz a testállapot a hivatalos és a népi gyógyászat történetében eltérő időben, korábban/későbbig minősül problémának.

A magyarságnak a betegségértelmezés nagy áramlataival való találkozásáról jelentős munka áll rendelkezésünkre. Oláh Andor a népi orvoslás legősibb rétegét, honfoglalás előtti szakaszát a pneuma-tan korával azonosítja, amely a betegségek okát a szélre és a levegőben terjengő illatra vezeti vissza. A betegség oka a levegőnek a szervezetben való megszorulása, a testbe való belefojtása, a szélütés, s a gyógyítás ennek megfelelően a légzés újraindítása, a rossz levegő kiszívása, a gyógyító levegő fújása. A népi orvoslás nagy fordulatot a 10. századtól vett, a humorális patológia, a népi hippokratizmus elterjedésével, amelynek tudományos kifejtése Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporis*ában történt meg (1690). A bajok immár nem a légzéssel, hanem a szervezetben keringő nedvekkkel, a vér megromlásával kerülnek kapcsolatba. Az egészségi állapot a szervezet nedv-„háztartásával” biztosítható. Az Európában a 12., magyar nyelven a 15. századtól népszerűvé vált csízioék hónapról hónapra előírták az érvágás, az ital- és ételfogyasztás ajánlott idejét, mértékét és módját. A betegségszemlélet történetének harmadik korszaka a 18. századtól kezdődő szomatikus (materiális) kóroktan. Ez utóbbi a szervezet elváltozását, működésének rendellenességét a testet mint biológiai szervezetet ért

³ Eliade M. 1991.

⁴ Sontag S. 1983.

negatív hatásoknak (megeőltetés, bacilus, szenny) tulajdonítja. Ezzel az áramlattal van kapcsolatban a fürdőházak, a patikák, a füveskönyvek elterjedése.⁵ S bár a gyógyítás e nagy vonulatának elemei szétválaszthatatlanul összekeveredtek, egy-egy gyógyító specialista gyakorlatában, egy-egy személy, család vélekedésében még mindig megfigyelhető valamelyik elv dominanciája.

A fenti áttekintés egyúttal arra is ösztönöz, hogy a szervezet és a környezetet összekapcsoló analógiákat és viszonyokat tüzetesebb vizsgálat alá vonjuk. Ilyen szempontból a munkavégzés, az erőkifejtés, a testedzés, a táplálkozás, a természetben való tartózkodás mind olyan ténykedések, amelyek az emberi szervezet működését mind pozitívan, mind negatívan befolyásolhatják. Ezért is a munka, a lakáshasználat, a tárgypopulációk néprajza, a táplálkozás, a napi és szezonális munka- és pihenésprogramok, a természetismeret, a környezetből származó növények,⁶ állati eredetű és vegyi anyagok ismertségének vizsgálata a mai témánkban szintén döntő megállapításokat mondhat ki. A népi orvoslás vizsgálata az évszakokhoz igazított munkavégzés, öltözködés, táplálkozás, tisztálkodás mint testkezelési rezsimek összevont elemzésére ösztönöz. A fagatóra fogott „beszélő test” egyszerre árulkodik az individuális emberi sorsról, a szervezet és a kozmosz, valamint az egyén és környezete számtalan összefüggéséről is. Szükséges esetként említhető az, amire ma érdemes fokozottabban is odafigyelünk: a test folytonosan két világ, az élők és holtak, az emberek és mitikus lények világának határán található. A betegség és a gyógyulás az egyik világhoz való intenzívebb hozzátartozás következménye.

1943-as munkájában Vajkai Aurél javaslatot tett a népi anatómiai szemléletek és tudás, a szervezet élettani folyamataira, a testre és a szervek összefüggésére, a szervezet működésére vonatkozó normák összegyűjtésére, a népi gyógyászattal összevont, átfogó elemzésére.⁷ Az azóta eltelt évtizedek, a népművelés, az oktatás, a média révén erősen átalakították a testről való tudást. Ennek ellenére a betegségképzetek mögött minden esetben a test bizonyos

⁵ Oláh A. 1986.

⁶ A kalotaszegi flóra és gyógyításra való felhasználásának kimerítő áttekintését: I. Péntek J. – Szabó A. 1985.

⁷ Vajkai A. 1943.

strukturálódásáról, illetve az ebben az egységben fellépő diszfunkcionalitásról kialakított meggyőződés húzódik meg. Köztudott az is, hogy a test felfedezése folyamatos, s mind a biológiai, mind a szociális testideál korszakonként, ezen belül pedig életkoronként gyökeresen megváltozik. Az ideált megközelítő „kiállított”, közszemlére kitett testre, illetve a testideáltól eltérő deviáns arányokról és állapotokról bizonyára számtalan diszkrét utalás, közlés lenne összegyűjthető az archaikus szövegekből, a fényképekről, a viseleti darabok regionális, lokális és egyéni változatai, a különböző életkorok rítusokon belüli megjelenítése alapján. A csecsemő, a menyasszony, a halott megtekintésére, a szépség, az erő, az ideális testmozgás bemutatására alapvető rituális alkalmak és szertartások biztosítottak és biztosítanak ma is lehetőséget. Akárcsak a betegek és betegségek számbavételére. A 20. század első felének vásári, cirkuszi attrakciójaként, majd a természetrajzi múzeumok látványosságaként kiállított monstrák (torzszülöttek) megtekintésének emléke, az ekkor rögzült maradandó élmény például bizonyára számtalan narratívumban tetten érhető lenne.

A rendellenesen működő, beteg test, akárcsak az *ideális test* a populáris irodalomban (ponyvakiadványok, kalendáriumok) a 18–19. század fordulójától, a színházban a 19. századtól, a képes magazinokban, majd a mozgóképen a 20. században témaként folyamatosan jelen van. Három, 1842-es ponyvakiadvány a reklámok optimizmusával siet a valós és képzelt betegségben szenvedők és reményvesztettek segítségére. E felkiáltásokkal kényszerítik ki az orvostudománnyal szembeni bizalmat: *Nincs többé kopasz fej! Nincs fogsíjás többé! Nincs többé aranyér! S hogy mi minden iránt volt kereslet és kínálat a 19. században, arról sok mindent elárult egy másik ponyvanyomtatvány is: Útmutatás a kellemetességek megszerzésére s kifestésére, a bőr (az arc, kezek, mell stb.), a hajak, bajusz, szemek, fogak stb. épen tartására, szépítésére s hibáiknak elhárítására. Egy Toldalékkal különféle ékeségszerek készítmódjárul. Irta Vajda Péter. Kassán. Literatúrai Intézetben. 1835.* A 19. században megjelenő s napjainkig folyamatosan szaporodó és használatban lévő kéziratos füzetekben szintén összeírhatóak azok a testállapotok, amelyekre családon belül ráfigyeltek, s amelyek kezelését szükségesnek és lehetsé-

gesnek tartották. Érdemes lenne egy helyre összegyűjteni azokat a technikákat is, amelyek a természet kínálta „kozmetikumok” (hó-lé, növényi alapanyagok, váladékok) segítségével ápolták a testet. Akárcsak azokat az előítéleteket, amelyek ezek használatát szabályozták. Alig néhány évtizeddel ezelőtt a kislányok még csoré üleppel léptek ki március elsején a házból, hogy a nap egy éven keresztül ne ártson arcbőrüknek. Az első fecske megpillantásakor folyóvízzel mosták le arcukról a szeplőket, szilveszter éjszakáján minden családtag aranyosvízzel tisztálkodott.

A betegség és beteg ember szocializálásáról és/vagy marginalizálásáról, a betegségnek az individuális életpályába és sorsba való beépüléséről sok, elemzésnek alávethető történet áll rendelkezésünkre. A lelki traumáknak, gyermek- és fiatalkori betegségeknek, a test károsodásának a művész-életrajzok az alkotáshoz szükséges érzékenység kialakításában pozitív szerepet tulajdonítanak. A (világ)irodalom néhány nagy alkotása (*Az ifjú W. szenvedése és halála*, *A félkegyelmű*, *Ketten a halál ellen*) a különleges (különc) viselkedés társadalmi megítélését, az előítéletek alapján szerveződő státusokat örökíti meg. Mikes Kelemtől tudjuk, hogy az udvarban a köszvény „divatot csinált”. Radnóti Miklóstól, hogy háborús időben boldog volt a nő, ha elvetélt, Kosztolányi Dezsőtől pedig azt, hogy dicséretet jelentett, ha szóvá tették az arc szembetűnő sápadtságát, a test erőtlenségét. Háborús memoárok szólnak arról, hogy a testi fogyatékosokkal rendelkezők megszabadulhattak a front jelentette biztos haláltól, amely, ily módon, az egészséges férfiak „privilegiumává” vált. Oláh Andor kutatásai tárták fel a magyar arisztokrácia Bécs iránti hűségének sajátos kinyilatkoztatási formáját: a 18. században tüntetően Bécsben oltatták gyermekeiket. És bizonyára számtalan példával támasztható alá az a jelentésekben gazdag, hierarchikus viszonyrendszer, amely emberek között kiépül betegség-és halálesetek kapcsán.

Eliade az említett esszéjében tette azt a kijelentést, miszerint a pszichoanalízis szerint betegség nincs, csupán beteg emberek vannak. Nos, talán fokozottabb mértékben kellene ráfigyelni a *beteg emberre*, mert amit róla tudunk, az legtöbb esetben személytelen általánosítás, előítélet. Tudni kellene, milyen az életvitele, lelkiállapota, milyenek a gondolatai, hogyan tud együtt élni

az ünnep- és hétköznapiakon a betegséggel. Az archívumok gyógyítástörténetei mellé érdemes lesz továbbiakat is összegyűjteni a *betegség-történeteket* (*megbetegedés-, gyógyulás-, haláltörténeteket*), amelyekben a beteg ember vagy hozzátartozója megjelelti betegségét, kapcsolatainak, környezetének, gondolatainak átszerveződését. Fiktív leírásaink, amelyek szintén az erről való tudást hordozzák, nagy számban akadnak proverbiumaink, népballadáink, archaikus imáink, ráolvasó- és átokszövegeink között. Fehér Anna például a következő átkot mondja bátyja gyilkosára:

Tizenhárom szekér szalma
Rothadjon el az ágyadba,
Tizenhárom esztendeig
Nyomjad az ágyad fenekit.

Tizenhárom doktor keze
Fáradjon ki sebeidbe,
Tizenhárom sor patika
Ürüljön ki a számodra!

Ugye, bíró, jót kívánok:
Mosdóvized vérré váljon,
Törülköződ lángot hányjon,
Isten téged meg ne áldjon!

E történetek gyakran többek pusztá reprezentációjánál. A betegség eredetének, akár csak a betegség kezelésének története sokszor gyógyító, terapeutikus hatású. A ráolvasóimák, az archaikus imák gyógyító hatását az első betegségeset, az első gyógyítás történetének elmondása biztosítja.

A 20. századot meghódított, a mozitermekből a családi otthonokba átköltözött filmek állandóan emberközelbe hozzák a betegeket és a haldoklókat. Megtanultunk együtt élni a betegekkel, tudomásunk van ritka betegségek evolúciójáról és kimeneteléről.

A beteg ember betegsége révén legszorosabb kapcsolatba a *gyógyító emberrel* kerül. Ennek speciális képessége, tudása, tekintélye, megítélése, vonzáskörzete esetenként változik. Az orvos,

a gyógyszerész, a pap, a bába, s hagyományos tudást felgyűjtött családjára szükség esetén sajátos szolgáltatásokat nyújtanak. Az előbbi felsorolással tulajdonképpen azt is érzékeltetni kívántuk, hogy a hivatalos gyógyásztól eltérően a népi gyógyászat valójában intézményesítetlen: azokon a gyógyító személyeken nyugszik, akik a betegnek valamit is segíteni tudnak: gyógyítják, kezelik, gondozzák, meghallgatják panaszát, imádkoznak vele és érte, ismerik a növények, az anyagok, a csillagok, a szentek, a halottak és a mitikus lények természetét.

Mindezen túl arra is érdemes felfigyelni, ahogyan viszonyul az ember mindahhoz, ami beteg a környezetében: a növényekhez, az állatokhoz, a vízhez, a talajhoz, a természethez.

Homoródszentmárton 2000. szeptember 23.

Irodalom

ANTALL József – BUZINKAY Géza (szerk.)

1979 *Népi gyógyítás Magyarországon*. Orvostörténeti Közlemények. Supplementum 11–12.

CSERGŐ Bálint

1992 *Népi gyógyítás Küküllőkegyfalván*. A KJNT Évkönyve 1. Kolozsvár. 60–76.

DEÁKY Zita

1992 *A bába szerepe egy székely faluközösségben*. A KJNT Évkönyve 1. Kolozsvár. 77–85.

ELIADE, Mircea

1991 *Notă despre „bolnavi”*. In: *Uő: Drumul spre centru*. Bucureți. 90–93.

GUB Jenő

1998 *Borogatók, kenőcsök, sebtapaszkok a Sóvidéken*. A KJNT Évkönyve 6. Kolozsvár. 266–276.

HOPPÁL Mihály

1990 *Népi gyógyítás*. In: *Magyar néprajz*. VII. Budapest. 693–724.

ISTVÁN Lajos

1995 *Babonás népi gyógyítások Korondon*. Néprajzi Látóhatár. IV. 3–4. 213–218.

KESZEG Vilmos

1981 *A mezőségi Detrehemtelep népi gyógyásza*. Népismereti Dolgozatok. Bukarest. 97–117.

KÓCZIÁN Géza – PINTÉR István – SZABÓ László

1975 *Adatok a gyimesi csángók népi gyógyászatához*. Gyógyszerészet. XIX. 226–230.

KÓCZIÁN Géza – SZABÓ István – SZABÓ László

1977 *Kalotaszegi népgyógyászati adatok*. Gyógyszerészet. XXI. 5–17.

KOMÁROMI Tünde

1996 *Rontásformák Aranyosszéken. A gyógyító román pap*. Néprajzi Látóhatár. V. 1–2. 87–98.

MIKLÓSSY V. Vilmos

1980 *Csiki népi sebtapaszkok*. Népismereti Dolgozatok. Bukarest. 60–63.

OLÁH Andor

1986 „Újhold, új király!” *A magyar népi orvoslás életrajza*. Budapest

PÉNTEK János – SZABÓ Attila

1985 *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete*. Bukarest

RÁCZ Gábor

1978 *Népgyógyászati értékeink*. Korunk Évkönyv 1979. Kolozsvár–Napoca. 151–157.

SONTAG, Susan

1983 *A betegség mint metafora*. Budapest

SZENDREY Zsigmond – SZENDREY Ákos

1943 *Betegség, gyógyítás*. In: *A magyarság néprajza*. 2. kiadás. Budapest. IV. 193–204.

VAJKAI Aurél

1943 *Népi orvoslás a Borsavölgyében*. Kolozsvár

VASAS Samu

1985 *Népi gyógyászat*. Kalotaszegi gyűjtés. Bukarest

ZILLMANN Jenő

1998 *Népi gyógyászat Havadon*. Néprajzi Látóhatár. VII. 1–2. 124–148.